

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De kracht van het onbepaalde: de rechter en het beginsel van duurzame ontwikkeling

Nollkaemper, A.

Publication date

2000

Document Version

Final published version

Published in

Milieu & Recht

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Nollkaemper, A. (2000). De kracht van het onbepaalde: de rechter en het beginsel van duurzame ontwikkeling. *Milieu & Recht*, 27(4), 88-91.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

De kracht van het onbepaalde: de rechter en het beginsel van duurzame ontwikkeling

Prof. dr. A. Nollkaemper*

Dit artikel bespreekt de betekenis van het beginsel van duurzame ontwikkeling¹, als beginsel van internationaal recht, voor de nationale rechtspraak inzake milieubescherming. Het betoogt dat hoewel de onbepaaldheid van het beginsel van duurzame ontwikkeling in bepaalde opzichten de rol van dit beginsel in de rechtspraktijk beperkt, deze onbepaaldheid niet beschouwd dient te worden als een zwakte, doch als een kracht die het beginsel invloed kan geven op rechterlijke besluitvorming bij conflicten tussen milieubescherming en ontwikkeling.

Duurzame ontwikkeling: een norm van internationaal of nationaal recht?

Voordat ik de rol van de rechter bij de toepassing van het beginsel van duurzame ontwikkeling kan bespreken, dient te worden vastgesteld of dit een beginsel van internationaal recht dan wel van nationaal recht is. Deze vraag is juridisch van belang. De rechterlijke benadering van regels van internationaal recht verschilt immers van die van nationaal recht. Bovendien kunnen belanghebbenden een beroep doen op een internationaal beginsel indien het nationale recht tekort schiet – het hogere internationale recht zal dan beslissend dienen te zijn.

In het internationale recht is het beginsel van duurzame ontwikkeling thans algemeen aanvaard. Na haar (her)lancering in 1987 door de *World Commission on Environment and Development* (WCED) en haar wat ambigue positionering in de Verklaring van Rio de Janeiro inzake Milieu en Ontwikkeling van 1992, is het beginsel van duurzame ontwikkeling in veel documenten neergelegd. Het is opgenomen in vele verdragen, waaronder het Verdrag inzake de Bescherming van de Noord-oost Atlantische Oceaan,² het Kyoto Protocol bij het Klimaatverdrag³ en het nieuwe verdrag inzake de bescherming van de Rijn.⁴ Soms is het een pre-ambulaire doelstelling, soms een leidend beginsel.

In het nationale recht is het beginsel evenzeer verbreid. In Nederland is het verankerd in art. 4.3(2) van de Wet milieubeheer, en op die grondslag opgenomen in nationale en sub-nationale milieubeleidsplannen. Het beginsel heeft veel nieuw beleid geïnspireerd. Andere artikelen in dit themanummer getuigen hiervan.

Is er naast deze nationale norm nog ruimte voor de internationale norm? Met andere woorden: heeft de internationale norm betekenis naast, en in aanvulling op, de nationale norm, of vallen de normen zodanig samen dat de internationale norm geen aanvullende betekenis heeft? In de praktijk lijkt soms het laatste het geval. Illustratief is de behandeling van het beroep op het beginsel door de Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State in de procedure inzake de Planologische Kernbeslissing Schiphol. Appellanten stelden dat de in de PKB voorziene uitbreiding van Schiphol, in het bijzonder de daaruit voortvloeiende bijdrage van het vliegverkeer van en naar Schiphol aan verzuring en klimaatverandering, niet in overeenstemming is met het streven van de Staat naar duurzame ontwikkeling. Hierbij deden zij een beroep op het duurzaamheidsbeginsel als internationale norm. De Afdeling achtte het niet nodig om naar de internationale norm te kijken en toetste uitsluitend aan de norm van duurzaamheid opgenomen in het Nationale Milieubeleidsplan 2 (waarbij zij overigens tot de conclusie kwam dat er van strijd geen sprake was).⁵

Of het in dit concrete geval voor de uitkomst van de toetsing een verschil zou hebben gemaakt of de Afdeling de internationale of de nationale norm had toegepast, laat ik terzijde. In algemene zin kan echter worden vastgesteld dat in bepaalde gevallen een internationale norm wel degelijk een zelfstandige en aanvullende betekenis kan hebben naast de nationale norm. Dat zal bijvoorbeeld zo zijn, ten eerste, indien de internationale norm specifiek is geformuleerd voor een bepaald milieuprobleem (zoals water of bossen) en op dat probleem geen vergelijkbare nationale norm van toepassing is⁶, ten tweede, wanneer de nationale norm niet dezelfde rechtskracht heeft als de internationale norm. Gezien de veelheid van bijzondere internationale normen (bijvoorbeeld op het gebied van duurzaam bosbeheer en duurzaam waterbeheer) en het feit dat de nationale normen overwegend in beleidsnota's zijn opgenomen, acht ik het reëel aan te nemen dat er gevallen zijn waarin de internationale norm ofwel wat inhoud ofwel wat rechtskracht betreft geen of geen volledige parallel vindt in het nationale recht, en dat er alsdan ruimte is voor een afzonderlijk beroep op de internationale norm van duurzame ontwikkeling.

Een voorbeeld kunnen we ontleen aan de uitspraak van de Rechtbank Den Haag in de Nitratzaak.⁶ Eisers stelden onder meer dat het mestbeleid van de overheid, zoals ten dele neergelegd in actieprogramma's die strekten ter uitvoering van de Nitratrichtlijn, in strijd was met het duurzaamheidsbeginsel. De rechtbank overwoog dat 'Artikel 4.3, tweede lid van de Wet Milieubeheer (waarin het duurzaamheidsbeginsel is opgenomen en waarop Waterpakt c.s. zich beroept) ... richtinggevend [is] voor nationale milieubeleidsplannen en kan door Waterpakt c.s. niet worden ingeroepen tegen de onderhavige actieprogramma's'. De rechtbank oordeelde blijkbaar dat de actieprogramma's niet werden bestreken door de norm uit de Wet Milieubeheer (of dat oordeel juist is laat ik terzijde) en dat er derhalve geen noodzaak was tot toetsing aan het duurzaamheidsbeginsel. In een dergelijk geval zal een beroep op het bovennationale duurzaamheidsbeginsel een aanvullende toetsing opleveren.

Overigens kan ook voor zover de internationale norm en de nationale norm wel dezelfde materie betreffen en er in beginsel geen aanvullende normatieve betekenis is van de internationale norm, deze laatste niettemin van potentieel belang zijn. Zij biedt een garantie in geval de nationale norm zou worden gewijzigd. Als de overheid bijvoorbeeld zou besluiten de duurzaamheidsnorm uit het NMP 2 of zelfs de Wet Milieubeheer te verlaten, kan dat wellicht naar nationaal recht geaccordeerd worden, maar blijven internationale normen vanzelfsprekend van toepassing. In deze omstandigheden rijst de vraag

* De auteur is Hoogleraar Volkenrecht alsmede Directeur van het Amsterdam Center for International Law, beide aan de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Amsterdam en is tevens verbonden als adviseur aan een advocatenkantoor in Amsterdam.

1. Voor het doel van dit artikel is het niet nodig het beginsel van duurzame ontwikkeling te definiëren. De gangbare definities, zoals die onder meer te vinden zijn in andere bijdragen in dit themanummer, tonen variatie, maar hebben telkens een gemeenschappelijke kern. De strekking van dit artikel is van toepassing op elk van deze definities.

2. *Tb* 1993, 141, preambule

3. *Tb* 1999, 110, art. 2.

4. *Tb* 1999, 139, art. 4(g).

5. ABRvS, 7 april 1998, *M en R* 1998, nr. 83K.

6. Stichting Waterpakt e.a. versus Staat der Nederlanden, Rb. Den Haag, 24 november 1999, *M en R* 2000/1, nr. 3K *M en R* 2000/3, nr. 24.

of de rechter toepassing kan geven aan het internationale duurzaamheidsbeginsel.

Belemmeringen voor rechterlijke toepassing van het beginsel van duurzame ontwikkeling

De rechter die wordt geconfronteerd met een beroep op de internationale norm van duurzame ontwikkeling staat niet voor een eenvoudige opgave. Hij dient een antwoord te geven op in ieder geval drie mogelijke problemen.

Eén probleem is dat de individuen wier belangen de norm beoogt te beschermen, niet in alle gevallen zelf in rechte voor bescherming van die belangen kunnen opkomen. Het wordt wel gezegd dat duurzame ontwikkeling, volgens de paradigmatische conclusie van de WCED, de belangen van toekomstige generaties wil beschermen en dat, nu die niet in rechte op kunnen komen, de rechter niet aan toetsing kan toekomen. Deze gedachte bracht het *Supreme Court* van de Filipijnen ertoe de ontvankelijkheid van claims namens toekomstige generaties te aanvaarden.⁷ Maar die stap lijkt, althans in Nederland, niet nodig. Zeker in die gevallen waarin vorderingen inzake milieubescherming worden ingesteld door belangengroepen, en de ontvankelijkheid van deze groepen is gebaseerd op hun doelstellingen inzake milieubescherming, zal in het temporele aspect in beginsel geen argument zijn gelegen om ontvankelijkheid bij vorderingen gericht op bescherming van in de toekomst gelegen waarden anders te behandelen dan die gericht op in het onmiddellijke heden gelegen waarden. Daarbij komt dat de grens tussen 'in de toekomst gelegen waarden' en in het heden gelegen waarden meestal niet scherp te trekken valt. De toekomst profiteert derhalve mee van bescherming van het heden, en derhalve ook van een rechtsbelang verbonden met concrete belangen in het hier en nu.

Een ander en meer zwaarwegend probleem dat de rechter tot terughoudendheid kan dwingen is dat de problemen waarop de norm van duurzaamheid ziet soms te complex en politiek zijn om door de rechter te worden opgelost. Dat geldt in het bijzonder indien de internationale norm van duurzame ontwikkeling wordt toegepast op kwesties die grenzen overschrijden – grenzen tussen staten, grenzen tussen thans bestaande generaties, en grenzen tussen huidige en toekomstige generaties. Bij dergelijke grensoverschrijdingen ontstaan verdelingskwesties die vragen om een macroperspectief en om politieke afwegingen. Is de nationale rechter wel de aangewezen persoon om als beslissend orgaan een dergelijk macroperspectief op zich te nemen? Stel dat Nederland steun zou geven aan een project in Afrika dat leidt tot ontbossing, en dat de rechter wordt gevraagd zich uit te laten over de duurzaamheid van dat project. Moet hij de duurzaamheid beoordelen voor het bos in kwestie, voor het land waarin het bos zich bevindt, voor de regio, voor Afrika, of voor de wereld? Moet hij het mede in aanmerking nemen als in andere continenten dat type boom wellicht juist grote bescherming geniet en er nieuwe aanplant is die ver uitgaat boven de kap in Afrika? Gelijke vragen kunnen zich voordoen bij de klimaatproblematiek, waarbij een staat die wordt beticht van norm-overschrijdingen zich zou kunnen verdedigen met verwijzing naar investeringen die deze staat in andere landen heeft gedaan en die aldaar leiden tot emissieverminderingen. Of en in hoeverre dergelijke 'trade-offs' aanvaardbaar zijn, zijn ten dele verdelingsvragen waarbij het primaat toch bij de politiek ligt. Nu de internationale politiek over dit soort vragen nog nauwelijks besluitvaardigheid heeft getoond, vraagt het een ruime lezing van de rechtsvormende taak van de rechter om op dergelijke fundamentele vragen een antwoord te geven. Deze kwesties zullen van geval tot geval dienen te worden bepaald, afhankelijk van de juridische context. In bepaalde gevallen kunnen ze nopen tot rechterlijke terughoudendheid. Het lijkt me echter niet dat er grond is voor een principiële en generaliserende propositie dat het beginsel buiten het bereik van de rechter ligt. Er bestaat in ieder geval in Nederland geen doctrine die de rechter toelaat een

vordering af te wijzen omdat een hem voorgelegde vraag te 'politiek' zou zijn.

De derde en grootste belemmering voor de rechter is de veel besproken onbepaaldheid van het beginsel. Het is vaak gezegd dat het beginsel te vaag zou zijn voor rechterlijke toepassing. Het zou lijden aan interne tegenstellingen (milieubescherming v. ontwikkeling) en ook overigens zo onbestemd zijn dat toepassing de rechtsvormende taak van de rechter te buiten gaat. Dat de norm vaag is, laat zich niet weerspreken. De norm is evident onbepaaldere dan een norm als 'staten zullen gebied x beschermen' of 'staten zullen stoffen y en z niet in het water doen belanden'. Dit zal de rechter dwingen tot terughoudendheid, al was het alleen maar omdat de rechter niet snel een schending van het beginsel zal kunnen vaststellen. Ik ben echter van oordeel dat de onbepaaldheid de rechter niet buitenspel zal zetten. De kritiek die is gebaseerd op de vaagheid van het beginsel, miskent de rol en betekenis van het beginsel.

Het beginsel van duurzame ontwikkeling als kader voor rechterlijke afweging van belangen

Hier kom ik aan de crux van het verhaal. In plaats van het beginsel van duurzame ontwikkeling te kwalificeren als een onmachtige en onbepaalde materiële norm, moeten we haar beschouwen als een beginsel dat de rechter helpt en richting geeft bij het uitleggen en verenigen van conflicterende rechten en plichten. Het beginsel biedt een kader voor rechterlijke besluitvorming.⁸ De norm is vergelijkbaar met de *rule of reason* uit het Europese recht, het *equity* beginsel uit het volkenrecht, of het *balancing* beginsel dat we kennen uit geschillen rond de uitoefening van rechtsmacht. Elk van deze beginselen wordt door de rechter aangewend om te komen tot een vereniging van tegenstrijdige normen. Ze geven geen directe antwoorden maar wel een kader, een norm, aan de hand waarvan conflicten tussen andere rechten of plichten kunnen worden uitgelegd en met elkaar kunnen worden verenigd.

Dat geldt ook voor de norm duurzame ontwikkeling. Afwegingen tussen conflicterende rechten of plichten (tussen, om het enigszins simplificerend te zeggen, economische groei en milieubescherming) worden gemaakt tegen de achtergrond van het beginsel van duurzame ontwikkeling. Het beginsel geeft hiermee een coherentie, consistentie en voorspelbaarheid aan dergelijke rechterlijke belangenafwegingen. Daarvoor is het niet nodig het beginsel als zelfstandig normerend beginsel te zien dat zegt dat staat x of bedrijf y zich duurzaam moet gedragen. Het beginsel wordt als het ware vastgeknoot aan andere normen die zich wel direct tot staten of particulieren richten en wier onderlinge verhouding door het beginsel wordt gewijzigd. Zoals Lowe opmerkt: beginselen als het beginsel van duurzame ontwikkeling 'are free agents, which may in principle be combined with any other rule, modifying that rule. (...) Modifying norms establish the relationship between other, primary norms'.⁹

Dit wil niet zeggen dat het beginsel zelf geen normatieve inhoud heeft. Zonder normatieve inhoud zou het beginsel de verhouding tussen conflicterende rechten en plichten niet kunnen modificeren. De *rule of reason* in het EG recht legt in beginsel het zwaartepunt bij de bescherming van de legitieme belangen van de lid-staten van de EU en niet bij het vrije verkeer van goederen. Duurzame ontwikkeling legt in beginsel het zwaartepunt bij bescherming van het milieu. Althans in Nederland kan de betekenis van het beginsel alleen maar zijn dat het grenzen stelt aan de voorheen bestaande vrijheid van

7. *Minors Oposa case*, (1994) ILM 173.

8. Zie voor een uitstekende nadere uiteenzetting van dit gezichtspunt: Vaughan Lowe, 'Sustainable Development and Unsustainable Arguments', in: Alan Boyle & David Freestone, *International Law and Sustainable Development. Past Achievements and Future Challenges* (Oxford UP, 1999), p. 19-37.

9. *Id.*, p. 33.

ontwikkeling. (Dit kan in andere staten anders liggen – het beginsel lijkt me een illustratie van de stelling dat de betekenis van internationale normen moet worden vastgesteld in de nationale juridische context waarin zij functioneren.) Dit betekent, opnieuw, niet dat alle belangentegenstellingen derhalve ten gunste van milieubescherming moeten worden opgelost. Het betekent wel dat de rechter tegen deze achtergrond de betrokken belangen moet afwegen en dat het dit zwaartepunt is dat aan een reeks belangenafwegingen een zekere coherentie en consistentie zal moeten geven.

Dit gezichtspunt maakt het mogelijk de schaarse rechtspraak over het beginsel van duurzame ontwikkeling op zijn waarde te schatten. Het is in deze zin dat het Internationale Gerechtshof de term gebruikte in de *Gabcikovo*-zaak. Het Hof sprak over 'The need to reconcile economic development with protection of the environment is aptly expressed in the concept of sustainable development', waarna een oplossing volgt die die vereniging beoogt. Het Hof gebruikte de verwijzing naar duurzaamheid als middel en perspectief om te komen tot een afweging van de belangen tussen ontwikkeling en milieu. Sommigen hebben de uitspraak op dit punt bekritiseerd als vaag en onbetekenend. Die kritiek miskent mijns inziens echter de functie van de verwijzing naar het concept van duurzame ontwikkeling. Het Hof wilde en kon niet zeggen dat de dam in de Donau onrechtmatig was omdat hij in strijd was met het beginsel van duurzame ontwikkeling, maar het Hof plaatste de analyse en afweging van alle in het geding zijnde rechten en plichten wel in dat kader, teneinde te komen tot een beslissing die was gericht op het behoud van de natuurwaarden.

Ook de grensverleggende uitspraak van het Indiase Hoogerechtshof in *Vellore Citizens Welfare Forum v Union of India*¹⁰ is zo te lezen. Het Hof moest oordelen over de rechtmatigheid van vervuiling welke werd veroorzaakt door leerlooierijen in de staat Tamil Nadu en over een eventuele plicht tot schadevergoeding. Het Hof aanvaardde het beginsel van duurzame ontwikkeling 'as a balancing concept between ecology and development' en kwam tot de conclusie dat schadevergoeding betaald diende te worden. Dit oordeel was uiteindelijk gebaseerd op het voorzorgsbeginsel en het beginsel dat de vervuiler betaalt – hetgeen aantoonde dat ook in die context het zwaartepunt van het beginsel eerder bij milieu dan bij ontwikkeling ligt.

In Nederland is de uitspraak van Afdeling Bestuursrechtsspraak in een geschil over beregening ook zo te waarderen. Appellant maakte bezwaar tegen een besluit van Gedeputeerde Staten van Overijssel waarin beperkingen werden gesteld aan beregening door het onttrekken van grondwater, zulks teneinde verdroging tegen te gaan. De Afdeling Bestuursrechtsspraak onderschreef bij de beoordeling van het geschil 'het belang dat wordt gestreefd naar een zodanig beheerste grondwatersituatie dat, behalve een duurzaam gebruik van grondwater door belanghebbende sectoren, een duurzame ontwikkeling van natuur, bos en landschap is gewaarborgd'¹¹. De uiteindelijke beslissing in deze zaak wordt niet direct bepaald door het beginsel, maar is wel door haar in een richting gezet.

En tot slot lijkt dit ook de benadering van de Afdeling Bestuursrechtsspraak in de voornoemde procedure inzake het PKB Schiphol. De Afdeling deed de stelling dat de in de PKB voorziene uitbreiding van Schiphol niet in overeenstemming zou zijn met het streven van de Staat naar duurzame ontwikkeling af met een zeer marginale toetsing. Gezien het feit dat 'volgens het NMP 2' een evenwicht wordt gezocht tussen economie en milieu, gezien het feit dat 'volgens het NMP 2' de uitwerking van het Nederlandse luchtverontreinigingsbeleid naar de luchtvaart plaats vindt in de nota Luchtverontreiniging en Luchtvaart, en gezien het feit dat volgens de PKB rekening gehouden is met deze nota, 'ziet de Afdeling geen grond voor het oordeel dat verweerder niet in redelijkheid ervan kan uitgaan dat het besluit tot realisering van banenstelsel 5P samengaat met het streven van hem naar de hiervoor aangeduide "duurzame ontwikkeling"'.¹² De Afdeling weegt, op

een impliciete wijze, de belangen van het nieuwe baanstelsel af tegen de dreigende luchtverontreiniging en maakt haar oordeel dat het banenstelsel voortgang kan vinden afhankelijk van de conclusie dat de Staat voldoende doet om de dreiging van luchtverontreiniging weg te nemen of althans te verminderen – alleen dan is het voorgenomen beleid duurzaam. Als dat oordeel anders zou zijn uitgevallen (hetgeen in het licht van de onzekere internationale besluitvorming een zeer houdbare conclusie zou zijn geweest), zou het rechterlijk oordeel over het banenstelsel, bezien tegen de achtergrond van de norm van duurzame ontwikkeling, zeer wel anders hebben kunnen uitvallen.

In deze gevallen zou het te simpel zijn te stellen dat de dam in de Donau, de leerlooierijen in India, de gevraagde grondwateronttrekking in Overijssel en het nieuwe banenstelsel op Schiphol in strijd zouden zijn met het beginsel van duurzame ontwikkeling en enkel om die reden onrechtmatig zouden zijn of achterwege zouden moeten blijven. In elk van deze gevallen draait het om een complexere afweging van belangen en in het geding zijnde rechten en plichten. Deze afweging wordt echter wel beheerst door de onderliggende norm van duurzame ontwikkeling. In dit licht bezien acht ik de conclusie van Jonathan Verschuuren dat duurzame ontwikkeling 'noch een rechtsregel, noch een beginsel' is¹³ te voorzichtig – deze laat te weinig ruimte voor de rol die het beginsel wel degelijk kan spelen en speelt in rechterlijke besluitvorming.

Consequenties voor de toepassing van het beginsel als internationale norm

Lezing van het beginsel als achtergrondnorm voor rechterlijke belangenafweging, in plaats van als zelfstandige materiële verplichting, heeft twee belangrijke bevrijdende gevolgen. Ten eerste wordt in deze lezing de juridische status van het beginsel van ondergeschikt belang. Het vermoede (en vermoeiende) volkenrechtelijke debat over het beginsel van duurzame ontwikkeling nu wel of geen gewoonterecht is, is irrelevant. Ook het beginsel van *equity* is voor haar betekenis niet afhankelijk van 'bewijs' van statenpraktijk en rechtsovertuiging. Zo ook kan het debat over de waarde van een preambulaire paragraaf, of een beginsel, uit een verdrag achterwege blijven. Het feit dat het beginsel in verdragen 'slechts' een doelstelling is en niet een duidelijke plicht is van minder belang voor de rol van het beginsel bij de uitoefening van de rechterlijke functie.

Ten tweede betekent deze benadering dat we de al even overwerkte problematiek van rechtstreekse werking terzijde kunnen laten. Het leerstuk van rechtstreekse werking is in de heersende leer van belang teneinde vast te stellen of een rechter een bepaling van verdragsrecht op verzoek van een burger, dan wel jegens een burger, mag toepassen. In casu komt deze toets niet aan de orde – een eisende partij zal zijn claim immers niet moeten verpakken als 'wet x is in strijd met het beginsel van duurzame ontwikkeling en dient op grond van artikel 94 buiten toepassing te blijven', maar de rechter moeten vragen het beginsel te gebruiken als richtsnoer of element bij een belangenafweging. Daar is geen rechtstreekse werking voor nodig.

Zo bezien kunnen rechters (internationale rechters, maar in de praktijk vooral nationale rechters), een zeer belangrijke rol spelen bij de toepassing van het beginsel van duurzame ontwikkeling. Zo bezien ligt in de onbepaaldheid van de norm de kracht, meer dan de zwakte van het beginsel. Het beginsel biedt geen heldere oplossingen voor complexe verdelingsvragen, maar biedt de woorden, de begrippen en de ideeën om de zo noodzakelijke herschikking van belangen van economische groei en milieubehoud te realiseren.

10. Gereproduceerd in *Journal of Environmental Law*, Vol. 9, Nr. 2, p. 387.

11. ABR.vS 6 mei 1997, *M en R* 1997, nr. 122.

12. ABR.vS 7 april 1998, *M en R* 1998, nr. 83K.

13. J.M. Verschuuren, *De laatste wilde hamster in Nederland en de grondslagen van het Europees en internationaal milieurecht* (oratie Tilburg), Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 2000, p. 12-13.